

KESKIAJAN LASIMAALAUSSVAAKUNAT UUDEN AJAN DOKUMENTTIEN KUVAAMINA

Keskiajan lasimaalausten aiheina on pääosin ollut pyhimyskuvia, mutta yksi harvoista säilyneistä lasimaalauksista kuvaa vaakunaa. Artikkelissa tarkastellaan lasimaalausvaakunoita ilmiönä 1600- ja 1700-luvuilta peräisin olevien vaakunoita kuvaavien piirrosdokumenttien kautta. Pääosin 32 piirroksen aineisto on Elias Brennerin antikvaariselta tutkimusmatkalta. Tarkastelukulmani liittyy aineistojen todistusvoimaan. Artikkelin tavoitteena ei ole pelkästään esitellä lasimaalausvaakunoita, niiden sijaintia tai niihin liittyviä toimijoita, vaan myös kriittisesti arvioida niiden antamaa informaatiota historiantutkimukselle.¹

Suomessa on säilynyt keskiajalta vain kolmetoista pääosin ehjää lasimaalausta. Näiden lisäksi keskiajan lasimaalauksista on jäljellä lähes 900 arkeologisten kaivausten yhteydessä löytynyttä lasinsirpaletta noin viidestäkymmenestä kohteesta. Säilyneet lasimaalaukset ovat peräisin Nauvon, Raision, Sauvon sekä Vehmaan kirkkojen ikkunoista. Lisäksi yksi maalaus on tuntemattomaksi jääneestä kirkosta.

Keskiajan lasimaalausten aiheina on pääosin ollut pyhimyskuvia. Näiden rinnalle tulivat keskiajan lopulla lasiset vaakunamaalaukset. Keskiajalta ainoana on säilynyt 1400-luvun loppuun ajoittuva, Raision kirkosta peräisin oleva *Pappismiehen vaakunaksi* nimetty maalaus.² Lisäksi uuden ajan alusta on jäljellä 1500-luvun jälkipuolella ajoittuvat lasimaalausvaakunat Pohjan ja Tenholan kirkoissa.

Ahvenanmaalla lasimaalauksia on ollut jo 1200-luvun lopun ja 1300-luvun alkupuolen kirkoissa. Manner-Suomessa kivikirkkojen rakentaminen käynnistyi 1400-luvun alussa ollen intensiivisimmillään 1440–1460-luvuilla. Rakentamisen määrä väheni vuoden 1470 paikkeilta alkaen 1480-luvun loppua kohti. Kirkkorakentamisen määrä alkoi kasvaa uudelleen 1490-luvun puolivälin tienoilla ollen hyvin

kiihkeää vuosina 1500–1520, jolloin käynnistyi runsaasti kivikirkkohankkeita. Moni näistä 1500-luvulla aloitetuista kirkkoista jäi kuitenkin kesken.³ Markus Hiekkänen toteaa Suomessa 1400-luvun alussa käynnistyneen kivikirkkojen rakentamisaallon syiksi olojen vakiintumisen, vaurauden kasaantumisen, hyvät sääolot sekä kirkollisten olojen vahvistumisen. Lasimaalaukset olivat siis osa kirkkotilaa 1200-luvun lopulta aivan keskiajan loppuun asti. Ainakin valmiiksi saatujen kivikirkkojen kohdalla ne ovat kuuluneet rakentamisprosessin kokonaisuuteen. Vain yksittäisissä niin sanotusti kesken jääneissä kivikirkkoissa on lasimaalauksia.⁴

Lasimaalauksia, mukaan lukien lasimaalausvaakunat, on käytetty kirkkotilan koristuksena keskiajalta uudelle ajalle ja aina nykyaikaan asti. Uusien lasimaalauksen lisäksi joitain kirkkotiloja koristavat myös kopiot keskiajan lasimaalauksista.⁵ Myös henkilövaakunan merkitys lahjoittamisen ja muistamisen sekä vallan elementtinä pysyi käytössä myös keskiajan jälkeen. Vaakunat identifioivat henkilöä ja hänen sukuaan, sekä ilmentävät sosiaalisia suhteita, omistusta ja valtaa.⁶ Keskiajan lasimaalausvaakunat osoittavat myös paikallisten vallankäyttäjien vahvaa asemaa.

Muissa Pohjoismaissa on luonnollisesti myös ollut lasimaalausvaakunoita keskiajalla. Aineiston haavoittuvuutta kuvaa se, että Ruotsissakin on jäljellä vain yksittäisiä teoksia. Ruotsin vaakuna-aineisto ajoittuu Suomen aineistoa varhaisemmalle keskiajalle, mutta myös siellä lasimaalausvaakunat ovat olleet oleellinen osa kirkkotilaa koko keskiajan ja myös uudella ajalla.⁷

Vaikka Raison maalaus on ainoa säilynyt keskiaikainen lasimaalausvaakuna Suomessa, on vastaavanlaisista tietoa 1670-luvun ja 1700-luvun puolivälin kovalisissa lähteissä: tutkimusmatkojen dokumentointipiirroksissa. Laajin aineisto on peräisin Elias Brennerin nykyisen Suomen alueelle suuntautuneelta antikvaariselta tutkimusmatkalta 1670–1672. Keskityn tässä artikkelissa Brennerin, sekä vajaata vuosisataa myöhemmin lasimaalauksia dokumentoineen Søren Abildgaardin piirroksiin, sillä juuri he ovat kuvanneet nykyisen Suomen alueella olevissa keskiaikaisissa kivikirkkoissa olleita lasimaalausvaakunoita. Aineisto sisältää 32 piirrosta yhteensä yhdestätoista kirkosta. Aineistoa on tutkittu aiemminkin, mutta se kaipaa uudelleenarviointia muun muassa kirkkojen tarkentuneen ajoituksen vuoksi.

Tarkastelukulmani liittyy siihen, mikä on näiden 1600-luvun lopun ja 1700-luvun puolivälin aineistojen todistusvoima. Kuvaavtko piirrokset ylipäänsä lasimaalauksia? Mitä kuvien esittämästä aineistosta voi päätellä lasimaalausvaakunoista ilmiönä ja tämän ilmiön laajuudesta? Mikä on lopulta näiden piirrosten merkitys historiallisena lähdeaineistona? Artikkelin tavoitteena ei ole pelkästään esitellä lasimaalausvaakunoita, niiden sijaintia tai niihin liittyviä toimijoita, vaan myös kriittisesti arvioida niiden antamaa informaatiota historiantutkimukselle.

Tutkimusaineisto ja aikaisempi tutkimus

Elias Brenner (1647–1717), Isonkyrön kirkkoherran poika, on ollut akateemisen kiinnostuksen kohteena jo 1800-luvulta lähtien. Brennerin elämä ja sen päätapahtumat käydään läpi värikkään ja ristiriitaisen kulttuuripersoonan sekä fennomaanin

Kuva 1. Elias Brennerin vesivärein väritetty piirros Espoon kirkosta. Piirroksessa kuvattu Särkilahti-suvun lasimaalausvaakuna. *Gamble Monumenter I Stoor-Förstendömet Finnlandh affrijtade Anno 1671 och 672 aff Elia Brennero Ostrobothniensi* s. 34.
Kuva: Kungliga biblioteket.

Carl Axel Gottlundin (1796–1875) vuoden 1831 teoksessa *Otawa eli Suomalaisia huvituksia I*. Eliel Aspelinin Brenneriä koskeva akateeminen elämäkertatutkimus on vuodelta 1896. Sata vuotta myöhemmin Åsa Ringbom puolestaan kävi artikkelissaan läpi Brennerin tutkimusmatkaa sekä sen tuloksena syntyneitä julkaisuja. Hän analysoi eri julkaisuversioiden eroja ja samankaltaisuuksia löytäen eri versioiden välillä eroja esimerkiksi kuvien laadussa ja tarkkuudessa.⁸

Norjalais-tanskalaista Søren Abildgaardia (1718–1791) on tutkittu vähän. Hän toimi vuosina 1753–1754 piirtäjänä ja maalarina historioitsija Jacob Langebeikin Ruotsiin ja siten myös Suomeen kohdistuneella tutkimusretkellä. Myöhemmin, 1755–1778, hän työskenteli Kööpenhaminan kuninkaallisen arkiston piirtäjänä, ja teki piirroksia historiallisista monumenteista.⁹ Hänen piirtämäänsä lasimaalausvaakuna-aineistoa säilytetään Tanskan kansallismuseossa, ja se on myös digitoitu kansallismuseon online-tietokantaan.¹⁰

Suomen keskiajan lasimaalausten perustutkimuksen laatinut Carl Axel Nordman on tutkinut myös Brennerin ja Abildgaardin lasimaalauspiirroksia. Hän esittelee, pyrkii ajoittamaan ja nimeämään vaakunan omistajat laajassa keskiajan lasimaalauksia käsittelevässä artikkelissaan, joka on osa vuonna 1964 ilmestynyttä *Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien* -teosta. Kuvituksena on myös valokuvat vaakunoista. Markus Hiekkänen käsittelee keskiajan lasimaalauksia sekä lasimaalausfragmentteja artikkelissaan ”Lasimaalaukset Suomen keskiajan kirkoissa – sirpaleita maasta ja ehjiä ikkunoista” (2005). Hän listaa lasimaalausvaakunakirkot sekä vaakunoiden mahdolliset omistajat. Artikkelin kirjoittajan pro gradu -tutkielmassa vuodelta 2020 kartoitetaan kaikki keskiajalta säilyneet lasimaalaussirpaleet ja lasimaalaukset, mukana myös vaakunat.

Brennerin kuvaamien vaakunoiden kuvat ja tiedot ovat Kansallisarkiston *Europeana Heraldica* -tietokannassa.¹¹ Tietokanta mahdollistaa vaakunoiden kuvien tutkimuksen digitaalisessa muodossa ja lasimaalausten henkilövaakunoiden vertailun muihin vaakunoihin. Lisäksi Brennerin tekemiin kuviin voi tutustua Gottlundin *Otawa*-teoksessa, johon on liitetty kuvat lasimaalausvaakunoista taiteilija Magnus

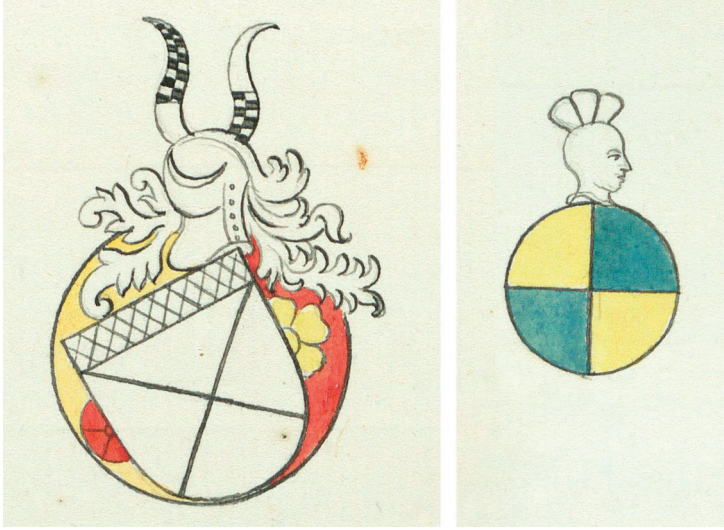
von Wrightin tekeminä kopioina. Siinä piirroksot on kuitenkin aseteltu eri tavoin. Alun perin eri sivuilla olleita vaakunoita on kuvattu yhdessä: esimerkiksi Lohjan ja Espoon kirkkojen vaakunat on esitetty samalla sivulla. Brennerin kuvissa ne ovat kahdella eri paperilla. Gottlundin ratkaisussa kyse on varmaankin sekä painoteknisistä että taloudellisista syistä. Piirrosten yhteydessä on selitysosa, jossa mainitaan kohde sekä kenen vaakunasta on kyse.

Antikvaariset matkat ja dokumentointi

Nouseva kiinnostus menneisyyteen vaikutti siihen, että Ruotsiin perustettiin 1600-luvulla uusi virasto huolehtimaan ja tutkimaan muinaisuutta. Vuonna 1667 Uppsalassa perustettiin *Collegium Antiquitatum* eli *Antikviteettikollegio*, jonka tehtävänä oli huolehtia maan muinaishistoriaan liittyvistä kokoelmista, kasvattaa kokoelmia sekä tutkia historiallisia lähteitä.¹² Nykyajan näkökulmasta katsottuna tavoitteena oli luoda Ruotsille oma sopiva kunniakas menneisyys. Virastossa myös dokumentoitiin muinaisuuteen ja historiaan liittyviä kohteita, joihin kuului myös nykyisen Suomen linnoja ja kirkkoja. Kiinnostus muinaisuuteen tuotti sittemmin kadonneesta keskiajan aineellisesta kulttuurista kirjallista ja kuvallista tietoa.

Uppsalassa vuodesta 1663 opiskellut Elias Brenner palkattiin antikviteettikollegioon piirtäjäksi vuonna 1668.¹³ Samana vuonna hänet määrättiin dokumentoimaan Uppsalan tuomiokirkon muistomerkkejä, ja vuonna 1669 hän suoritti ensimmäisen dokumentointimatkinsa Itä-Götanmaalle. Eliel Aspelinin mukaan Brenner teki matkalla luonnoksia, jotka hän piirsi puhtaaksi palattuaan Uppsalaan. Piirroksot hän luovutti antikviteettikollegiolle. Hän työskenteli matkojen välissä edellisen matkan aineistojen parissa. Vuonna 1670 Brenner lähetettiin uudestaan Itä-Götanmaalle dokumentoimaan edellisen matkan aikana piirtämättä jääneitä kohteita.¹⁴ Näiden kolmen vuoden aikana tehtyjen dokumentointien jälkeen hän oli kokenut piirtäjä ja dokumentoija. Kauan ei Brenner ehtinyt viettää aikaansa Uppsalassa, kun hän lähti kohti Turkuja ja kolmatta tutkimusmatkaansa.

Marraskuussa 1670 Brenner saapui Turkuun. Aspelin kuvaa kuinka Brenner päätti ruveta dokumentoimaan kohteita huolimatta siitä, että kohteissa oli kylmä ja piirtämisen oli täytynyt olla epä mukavaa. Aspelin mainitsee Brennerin käyneen jo tässä vaiheessa Turun kohteiden lisäksi lähialueen kirkkokohteissa. Jouluksi Brenner suuntasi Pohjanmaalle, kotiinsa Isoonkyröön. Aspelin arvioi, että Brenner viipyi Pohjanmaalla useita kuukausia, jopa kesän 1671 alkuun saakka. Tänä aikana Brenner teki piirroksia ja tapasi sukuaan.¹⁵ Lisäksi hän teki kuvia Isonkyrön kirkon Pyhän Henrikin alttarikaapista.¹⁶ Paluumatka kiersi Uudenmaan ja Porvoon kautta Viipuriin sekä Hämeeseen ja lopulta takaisin Turkuun ja sen lähialueelle. Brennerin muistiinpanot matkasta ovat lyhyet, ja hän mainitsee vain joitain kohteita.¹⁷ Matkan piirroksista muodostuu kaksi eri teosta, joista on myös useampi toisinto. Toinen teos sisältää vain matkan aikana piirrettyjä vaakunoita.¹⁸ Toisessa on vaakunoiden lisäksi piirroksia myös muista kohteista. Jälkimmäisen teoksen *Gamble Monumenter I Stoor-Förstendömet Finnlandh affrijtade Anno 1671 och 672 aff Elia Brennero Ost-*

Kuva 2. Søren Abildgaardin vesivärein väritetty piirros Nousiaisten kirkon lasimalauksista vuodelta 1754. Kuva: Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet, Danmark. CC-BY-SA.

robothniensi Brenner luovutti tutkimusretken tilaajalle eli antikviteettikollegiolle.¹⁹ Teoksen yhtä kappaletta säilytetään nykyisin Ruotsin kansalliskirjastossa (Kungliga biblioteket) Tukholmassa.

Aspelin muodosti teosten ja Brennerin matkakertomuksen avulla matkareitin, johon kuuluu lähes 40 kirkkoa sekä kolme linnaa. Aspelin toteaa, että osa kuvista ei ole säilynyt. Mielenkiintoista hänestä on myös se, kuinka runsaasti juuri vaakunoita on kuvattu, sillä kohteissa oli muutakin dokumentoitavaa. Brennerin keräämän aineiston, joka sisälsi piirrosten lisäksi käsikirjoituksia ja asiakirjoja, kohtaloa on hankalahkoa selvittää. Se luovutettiin antikviteettikollegiolle, mutta palattuaan matkalta Brenner irtisanoutui tai irtisanottiin palveluksesta. Syynä olivat epäselvyydet Suomen-matkan palkanmaksuun liittyen. Tässä voi olla yksi syy vähäiseltä tuntuvaan kuvien määrään. Onko osa hävinnyt, tai julkaistu jonkun toisen nimissä kuten Aspelin arvioi?²⁰ Juhani Rinteen mukaan Brenner piirsi itse puhtaaksi antikviteettikollegiolle luovuttamansa ”80 isompaa ja pienempää, osaksi vesivärillä maalattua kuvaa 46 lehdellä”.²¹

Vuonna 1754 Turkuun saapui tanskalainen retkikunta, jota johti Jacob Langebek mukanaan piirtäjänä Søren Abildgaard. C. A. Nordman kirjoittaa retkikunnan käyneen muun muassa tutustumassa Turun lähiseudun keskiaikaisiin kirkkoihin. Kohteina olivat Maarian, Kaarinan, Nousiaisten ja Vehmaan kirkot. Retken lähes kahdestasadasta piirroksista 22 sisältää aiheita Suomen keskiajan kirkkoista. Nordman toteaa samalla, että näistä piirroksista 11 kappaletta on kopioita Brennerin piirroksista.²² Nykyisin Tanskan kansallismuseon antikvaaris-topografisessa arkistossa olevissa piirroksissa on kuvattu lasimalausvaakunoita Hollolan, Lemun,

Lohjan, Maarian, Nousiaisten, Pernajan ja Pyhtään kirkkoista. Brennerin piirroksista tehtyjä kopioita ovat kaikki muut paitsi Maarian ja Nousiaisten kirkkojen kuvat. Abildgaard on tehnyt kopiot Tukholmassa antikviteettikollegion arkiston kuvista. Tästä todisteena ovat Hollolan, Pyhtään ja Pernajan lasimaalausvaakunapiirrosten selitekirjoitukset.²³

Kivikirkkojen lasimaalausvaakunat

Yksi keskiajalta säilyneistä lasimaalauksista on Raisonin kirkosta peräisin oleva *Pappismiehen vaakuna* -maalaus. Siinä on pyöreällä lasilla vaakunakilpi, johon on maalattu musta puumerkki. Kilpeä ympäröi punainen puoliruuusuista muodostuva koristekuvio.²⁴ Maalauksen arvioidaan olevan tehty Suomessa, mahdollisesti Turussa.²⁵

Elias Brennerin matkansa aikana kuvaamat lasimaalausvaakunat sijaitsevat 11 kivikirkossa. Yhteensä lasimaalauksiksi tulkittuja vaakunapiirroksia on kahdellatoista erillisellä sivulla 28 kappaletta.²⁶ Søren Abildgaardin piirroksissa puolestaan on kuvauksia kolmella eri piirroslehdellä Maarian ja Nousiaisten kirkkojen lasimaalausvaakunoista yhteensä neljä kappaletta.²⁷

Esittelen lasimaalausvaakunoita sisältävät kirkot siinä järjestyksessä kuin ne on kuvattu Ruotsin kansalliskirjaston kokoelmiin kuuluvassa niteessä. Tämän artikkelin liitteessä 1 on tarkka luettelo kirkkoista ja lasimaalausvaakunoista.

Brennerin teoksen ensimmäinen lasimaalauskerkko on Maaria eli Räntämäki, Brennerin teoksen sivulla 14. Sieltä on kuvattu kaksi lasimaalausvaakunaa.²⁸ Toinen vaakunoista kuuluu piispa Olavi Maununpojalle, ja sen yhteydessä on kuvattu keltainen koristeltu mitra eli piispanhiippa. Abildgaardin piirroksissa kyseiseen vaakunaan ei liity mitraa, ja vaakunakilven kuvassa on pieniä eroja.²⁹ Onko Brennerin kuvaama mitra mahdollisesti ikkunan yhteydessä ollut holvi- maalaus vai todellinen lasimaalauksen osa? Tanskassa Ubberudin kirkon

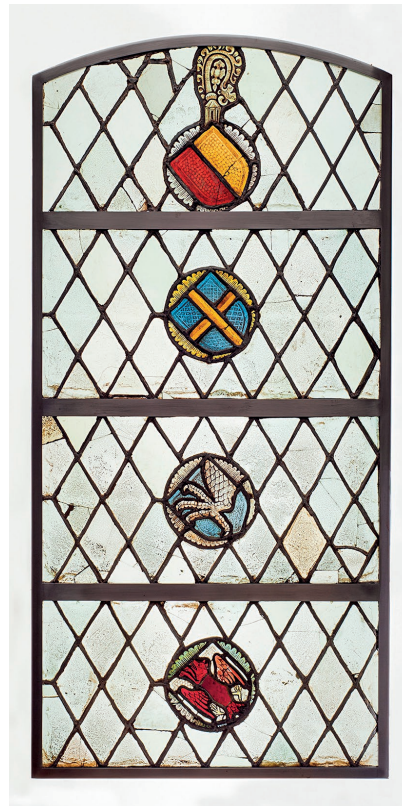

Kuva 3. Lasimaalaus *Pappismiehen vaakuna* KM 4419:4. Kuvassa vaakunakilpeä ympäröivät punaiset ruusumaiset kuviot. Kuva: Museovirasto.

ikkunassa on neljän lasimaalausvaakunan ryhmä, jossa yhdessä maalauksista on piispa Carl Rønnowin vaakuna. Vaakuna on noin vuodelta 1481 ja siihen on liitetty yläpuolelle piispansauvan yläosa.³⁰ Ajallisesti Odensen hiippakunnassa sijaitsevan kirkon lasimaalaus on hyvinkin lähellä Rântämäen lasimaalausta. Myös Kalannin kirkon seinämaalauksessa (n. 1470) piispanvaakunan ylle on kuvattu mitra.³¹

Sivulla 17 Brenner kuvaa Raison kirkon tuntemattoman henkilön lasimaalausvaakunan. Vaakunassa on kolme punaista viiniköynnöksen lehvää kuvaava tunnus. Piirrossivun yläreunassa on teksti, jossa mainitaan kuvassa olevan Raison kirkon ikkuna, mikä vahvistaa vaakunan olevan lasimaalaus sekä kertoo sen sijainnin. Säilynyttä *Pappismiehen vaakunaa* ei ole kuitenkaan kuvattu; paperille on kuvattuna vain yksi vaakuna, vaikka tilaa olisi ollut muillekin. Mahdollisesti Brenner on keskittynyt kuvaamaan sosiaalisesti ylemmän luokan vaakunoita jättäen puumerkkimäiset porvarisvaakunat kuvaamatta. Puumerkkivaakunoita on jäljellä kirkkojen holveissa maalauksina esimerkiksi Perniön, Taivassalon ja Kalannin kirkoissa. Raison kirkon arkeologisilta kaivauksilta vuodelta 1968 on löytynyt myös lasimaalauksen paloja. Lasimaalaukseen liittyviä lasinsirpaleita on löytynyt Brennerin lasimaalausvaakunakirkoista viidestä: Espoosta, Lohjalta, Nousiaisista, Pernajasta, Porvoosta ja Raisiosta. Fragmenttien joukossa ei tiedetä olevan paloja lasimaalausvaakunoista.³²

Raison jälkeen Brenner kuvasi viisi Uudenmaan kirkkoa. Lohjan lasimaalausta seurasivat Espoo, Porvoo, Pernaja ja Pyhtää. Lohjan kirkosta on kuvattuna Tönne Eriksson Tottin vaakuna, joka on saatettu lahjoittaa kirkon valmistumisen yhteydessä.³³ Lohjan vaakunan piirroksessa on, kuten Pyhtään kirkosta kuvatussa Tott-suvun kilvessäkin, kypärä ja kypäränpeite. Lohjan lasimaalausvaakunaan liittyy tekstinauhassa Tönne Erikssonin nimi. Kilven muoto poikkeaa monista muista piirroksien vaakunoista, sillä sitä ei ympäröi pyöreä kehys eikä koristeku-

Kuva 4. Ubberudin kirkosta Tanskasta kuvatut neljä pyöreää lasimaalausvaakunaa. Maalaukset ovat noin vuodelta 1481. Kuvassa näkyy Piispa Carl Rønnowin vaakunaan liitetty piispansauva. Kuva: Arnold Mikkelsen. Nationalmuseet, Danmark. CC-BY-SA.

Kuva 5. Elias Brennerin vesivärein väritetty piirros Lohjan kirkon lasimaalauksesta. Piirroksessa on kuvattu Tönne Eriksso Tottin lasimaalausvaakuna. *Gamble Monumenter I Stoor-Försändömet Finnlandh affrijtade Anno 1671 och 672 aff Elia Brennero Ostrobothniensi s. 23.* Kuva: Kungliga biblioteket.

vio. Piirroksessa ei mainita vaakunan olevan ikkunassa, vaan siitä on kerrottu vain sijainti.

Brennerin Espoon kirkon piirroksissa on Maunu III Särkilahden vaakuna. Vaakunakilpeä ympäröi tyylitelty valkoinen akantuslehtikoriste. Voisiko useiden muiden kirkkojen aaltomainen koristekuvio viitata samanlaiseen akantuskehukseen, joka vain on kuvattu piirroksiin vähemmän huolellisesti? Porvoosta on kuvattuna Boije-suvun vaakuna, jonka mainitaan olevan kirkon ikkunassa. Tätä vaakunaa ei ympäröi pyöreä lasi, vaan se on kuvattu pelkkänä kilpenä.

Pernajan vaakunat on kuvattu paperiarkille, jonka yläreunassa kerrotaan niiden olevan kirkon ikkunoista. Tuntemattoman vaakunan yhteyteen on piirretty polvistunut nainen ja lapsi säteiden ympäröimänä. Kyse voisi olla lahjoittajan kuvasta, mutta Pernajan kuvassa on Neitsyt Maria ja Jeesus-lapsi.³⁴ Esitystapa viittaa Pyhän Birgitan näkyyn Jeesuksen syntymästä. Näyssä Maria on pukeutunut valkoiseen asuun ja polvistunut syntyneen Jeesuksen eteen. Alaston lapsi on maassa valonsäteiden ympäröimänä. Brennerin piirroksessa lasimaalausvaakuna on liitetty Marian ja Jeesuksen hahmojen viereen. Vaakuna on kuvattu värikkäänä, piirroksesta on erotettavissa merkintä ”R”. Se viittaa vaakunakilven venettä kuvaavan piirroksen punaiseen väriin. Maria ja Jeesus on kuvattu ilman värejä, ollen ikään kuin keskeneräisinä ja siten hieman irrallaan vaakunasta.

Kuva herättää useita kysymyksiä. Voiko kuvaustapa viitata siihen, että kyse olisi ikkuna-aukon yhteydessä kirkon seinässä ollut maalaus? On epätodennäköistä, että Neitsyt Maria ja Jeesus-lapsi -kuvaus olisi ollut lasimaalauksena ikkunassa. Kyseessä olisi täytynyt olla suhteellisen suuri ja yksityiskohtainen maalaus. Brenner ei myöskään ole matkansa aikana kuvannut Raison kirkossa olleita katolisen ajan pyhimyksiin liittyviä lasimaalauksia.³⁵

Pernajan kahdesta muusta lasimaalauksesta toinen kuuluu Viipurin linnanpäällikön Krister Nilsson Vasan toiselle vaimolle, Margareta Krummedikelle. Lasimaalauksessa on kuvattuna vaakunakilpi sekä kypärä ja kypäränpeite. Toinen

Kuva 6. Elias Brennerin vesivärein väritetty piirros Pernajan kirkon lasimaalauksista. Piirroksessa on kuvattuna rälssisuvun Tavast vaakuna (ylhäällä), aatelissuvun Krummedige vaakuna (keskellä) sekä tunnistamattoman henkilön vaakuna (alhaalla). *Gamble Monumenter I Stoor-Förstendömet Finlandh affrijtade Anno 1671 och 672 aff Elia Brennero Ostrobothniensi* s. 28. Kuva: Kungliga biblioteket.

on piispa Maunu Olavinpoika Tavastin.³⁶ Pyöreässä maalauksessa on kilven ympärillä kolme puoliruusumaista koristetta – samanlaiset kuin Raision säilyneessä vaakunassa. Tämä koristekuvio löytyy lisäksi Maarian kirkon Fincke-suvulle kuuluneesta lasimaalausvaakunasta.

Pyhtään viidestä maalauksesta yksi jää tuntemattomaksi. Tässä lasimaalausvaakunassa aaltomainen koristekuvio ympäröi pyöreälle lasille maalattua vaakunakilpeä. Kuvio on myös piispa Maunu Olavinpoika Tavastin sekä Pyhtään kirkkoherrana toimineen Jacobus Olai Skytten³⁷ vaakunoissa. Kirkossa on lisäksi aatelissuku Sparren (af Rossvik) vaakuna, jossa kilven muoto on piirretty hie-man poikkeavasti ja ympäröivä koristekuvio puuttuu. Viides lasimaalaus kuuluu Erik Axelsson Tottille. Tämän vaakunan kuvaus poikkeaa pyöreänmuotoisista pelkän vaakunakilven sisältävistä lasimaalauksista. Piirroksessa on vaakunakilven lisäksi kypärä ja kypäränpeite, ja siinä on erotettavissa väreihin liittyvä ohje ”Gult”. Tott-suvun vaakuna on väreiltään keltainen ja punainen. Saman tyyppinen ohje löy-

tyy Sparre-suvun vaakunasta: siinä merkinnät ovat ”G” keltaisen värin kohdalla ja tunnistamaton merkki valkean värin kohdalla.

Hämeen kirkoista vain Hollolasta on kuvattuna lasimaalausvaakunoita, yhteensä kahdeksan. Toisen arkin yläosan kuvaustekstissä mainitaan vaakunoiden olevan kirkon ikkunoista ja toisessa vain sijaintikirkko. Lasimaalausmaininnan arkilla on Tott-, Posse- ja Stjernkors-sukujen sekä Sigfrid Olavin vaakunat. Näitä neljää ympyränmuotoiselle lasille maalattua vaakunaa ympäröi tuttu aaltokuvio. Loput neljä vaakunaa – Konrad Bitzin, Arvid Olofssonin, Molteke-suvun sekä Paul Scheelin vaakunat – ovat myös pyöreitä, mutta niitä ei ympäröi koriste, vaan vihreän sävyinen kehys.

Lopuksi esitellään loput Varsinais-Suomen lasimaalaukset: Masku, Lemu ja Nousiainen. Maskun kahdesta vaakunasta Horn af Kanckas -suvun vaakunaa reunustaa aaltomainen kuvio. Rälssisuku Fresen vaakuna on piirretty pyöreälle lasille ilman reunakuviointia. Lemun kirkon kolmesta vaakunasta kaksi jää tuntemattomaksi. Kolmas vaakuna kuuluu mahdollisesti Erik Axelsson Tottille. Samoille henkilöille kuuluvia lasisia vaakunamaalauksia on eri kirkoissa. Esimerkiksi Turun linnanpäällikkönä, valtionhoitajana ja linnaläänien päällikkönä toimineen Erik Axelsson Tottin vaakuna on kolmen kirkon lasimaalauksen joukossa: Pyhtään, Hollolan ja Lemun. Lasimaalausvaakunat ovat ehkä liittyneet kirkon rakennusvaiheen ikkunoihin lahjoittajavaakunoina. Keskiajan kirkkotilassa näkyvät lahjoittajaan liittyvät elementit palvelivat useita tarkoituksia, sillä ne olivat osa sielunpelastusta ja hurskautta, mutta myös vallan symboliikkaa.

Nousiasten kirkosta on Brennerin piirroksissa kuvaus Djäkn-suvun vaakunasta. Vaakunakilpi on sijoitettu osittain vesivärein maalatun sinisen ympyrän sisään, ja pyöreään lasimaalaukseen on liitetty kypärä sekä kypäränpeite. Myös Abildgaard vieraili Nousiaisissa ja hänen piirroksissaan on kahdelle arkille kuvattu yhteensä kolme vaakunaa. Niissä Brennerin kuvaama Djäkn-suvun vaakuna on piirretty yksityiskohtaisemmin ja väritetty. Abildgaardin piirroksessa vaakunassa näkyy myös kypäränkoriste sekä vaakunakilpeä ympäröivässä ympyrässä kaksi puolikaarta.³⁸ Tämä elementti tuntuu viittaavan joissain vaakunoissa esiintyviin puolikkaisiin ruusuihin. Abildgaard on kuvannut Nousiasten kirkosta myös kaksi muuta lasista vaakunaa.³⁹ Näiden vaakunoiden henkilöt ovat jääneet tuntemattomiksi. Molempiin vaakunoihin on kuvattu ympyränmallisen vaakunanmaalaukseen kypärä ja toiseen lisäksi kypärän peite. Jälkimmäisessä vaakunassa on kuvattuna myös Brennerin piirroksissa esiintynyt puolikas ruusu sekä ruusua mahdollisesti ilmentävä puolikaari.

Lasimaalauspiirrosten todistusvoima

Tiedot lasimaalausvaakunoista keskiajan kirkkojen ikkunoissa perustuvat kahden uuden ajan alun dokumentoijan, Elias Brennerin ja Søren Abildgaardin tekemiin kuviin. Melkein kaikki lasimaalaukset ovat kadonneet jälkiä jättämättä. Brennerin tiedetään olleen tottunut dokumentoija, ja piirroksiin on kirjoitettu niiden kuvaavan ikkunoita. Vaikka tieto puuttuu osasta sivuja, antaa tyyllinen vertailu luotettavuutta

tulkinnalle. Vaakunoissa on neljän perättäisen piispan sekä muiden kirkollisten toimijoiden ja rälssin vaakunoita. Lasimaalausten lisäksi molempien dokumentoitujen teokset sisältävät myös muuta aineistoa.⁴⁰

Kuvatut lasimaalausvaakunat näyttävät tyyllisesti edustavan paria päätyyppiä. Piirroksissa on ympyränmuotoiselle lasille maalattuja vaakunakilpiä sekä vaakunoita, joita ympäröi muitakin elementtejä, kuten kypärä ja kypärän peite. Ensimmäistä tyyppiä edustaa säilynyt lasimaalaus Raisiosta, ja jälkimmäistä tyyppiä on nähtävissä uuden ajan alkupuolelle ajoittuvissa Pohjan ja Tenholan kirkkojen lasimaalauksissa. Näiden kirkkojen lasimaalausvaakunat ovat aikakauden maallisen valtaeliitin. Ne liittyvät myös jo keskiajalla alkaneeseen muistetuksi tulemisen ilmiöön. Rälssin lasimaalausvaakunat kytkeytyvät valtaan, paikkaan ja sukuun sekä sukulaisuussuhteisiin.⁴¹

Ympyränmuotoisissa maalauksissa, joita Brenner on kuvannut 23 kappaletta, on ympyrän sisällä vaakunakilpeä ympäröimässä pääosin kolmenlaisia koristeita: puolikkaan ruusun muotoisia, aaltomaisia mahdollisesti akanthuslehteä kuvaavia, sekä ilman koristeita oleva värillinen tausta. Toinen kuvaustyyppi sisältää muitakin vaakunaan liittyviä osia. Tämän tyyppisiä lasimaalauksia on kuvaksissa vain viisi kappaletta, joista yhdessä kypärä on korvattu piispan mitralla. Muista poikkeava aihe on Pernajan kirkon polvistunut Neitsyt Maria ja Jeesus-lapsi, joka on liitettyinä vaakunaan yhteyteen.

Vaakunat ovat kuvaustavaltaan saman tyyppisiä kuin Tanskassa oleva esimerkki, joka ajoittuu 1480-luvulle. Mahdollisesti kyse on laajemminkin Skandinaaviassa ja Pohjois-Euroopassa näkyneestä tavasta lahjoittaa vaakuna kirkkotilaan.

C. A. Nordman toteaa artikkelissaan, että lasimaalausvaakunat on luultavasti tehty Suomessa ja mahdollisesti Turussa. Keskinäinen yhdenmukaisuus tukee tulkintaa, että ne ovat hyvin todennäköisesti peräisin saman lasimestarin työhuoneelta. Tunnistettujen henkilövaakunoiden omistajista valtaosa liittyy läheisesti Suomeen.⁴² Mahdollisesti kuvauksessa on keskityttykin vaakunoihin, jotka ovat tunnistettavia. Näitä ovat rälssin ja piispojen sekä muiden mahtihenkilöiden vaakunat. Paikalliset ja mahdollisesti jo uuden ajan alussa tuntemattomiksi muuttuneiden henkilöiden puumerkkivaakunat eivät ole sopineet menneisyyden tarinan kertomiseen. Siten aineisto kertoo vain osasta aikakauden lasisista vaakunamaalauksista.

Piirrosten perusteella näyttää siltä, että vain osassa keskiajan kirkoista on ollut lasille maalattuja vaakunoita. Keskiajan kivikirkkoja on Suomessa määrällisesti huomattavasti vähemmän kuin muissa Pohjoismaissa. Kivikirkkoja leimaa poikkeuksellisen suuri keskeneräiseksi jääminen, ja lasimaalaukset kuuluvat rakennustyön loppuun. Vaakunat voivatkin liittyä kirkkorakennuksen tai sen sisätilojen valmistumiseen, tai kyse voi olla myös myöhemmästä ikkunoiden lahjoittamisesta.

Brennerin kuvaamissa lasimaalauksissa ei ole Pohjan kirkon lasimaalauksia, joita tiedetään olleen. Kirjalliset lähteet kertovat jopa seitsemästä lasimaalauksesta kirkon ikkunoissa.⁴³ Ei ole myöskään tietoa siitä, millä tavoin Brenner on valikoinut kuvauskohteiksi päätyneet kirkot sekä itse kirkkotilasta dokumentoitavaksi tulleet esineet.

Keskiajan lasimaalausvaakunoita kuvaava aineisto antaa käsityksen tavasta, joka oli levinnyt laajalle yhteiskunnan ylempien luokkien käyttöön. Vaakunat kertovat keskiajan kontaktiverkostojen vaikutuksesta nykyisen Suomen alueella. Vaikka aineisto on selvästi vajavainen, on sen merkitys historiantutkimuksen lähdeaineistona kiistämätön.

Joanna Veinio

Joanna Veinio on Helsingin yliopiston väitöskirjatutkija. Hänen väitöskirjatutkimuksensa käsittelee keskiajan lasimaalauksia Suomessa sekä Itämeren alueella.

Joanna Veinio är doktorand vid Helsingfors universitet. Hennes avhandling handlar om medeltida glasmålningar i Finland och Östersjöregionen.

Asiasanat:

Keskiaika, lasimaalaus, tutkimusretket, vaakuna

SAMMANDRAG

Medeltida glasmålningsvapen avbildade i tidigmoderna dokument

Motiven för medeltida glasmålningar har främst varit helgonbilder men i slutet av tidsperioden förekommer också vapen som motiv. Få medeltida glasmålningar finns bevarade i Finland, en av dem är vapenmålning. Försvunna glasmålningsvapen har dokumenterats i bildkällor från 1670-talet och mitten av 1700-talet. Artikelns forskningsmaterial består av 32 teckningar från elva kyrkor.

Artikelns perspektiv bygger på beviskraften hos dessa material. Hur beskriver materialet vapenmålningar som ett fenomen och vad är omfattningen av detta fenomen? Vilken betydelse har dessa teckningar som historiskt källmaterial? Syftet med artikeln är inte bara att presentera vapenmålningar, placeringen eller relaterade aktörer, utan också att kritiskt utvärdera den information de ger historieforskningen.

Resultatet av studien visar att endast få av de medeltida kyrkorna hade glasmålningsvapen. Orsaken kan vara att kyrkobyggnaden aldrig färdigställdes. Glasmålningsvapen kan relateras till färdigställandet av kyrkobyggnaden och dess inredning, eller så kan det handla om senare fönsterdonationer. Materialet som be-

skriver medeltida glasmålningar ger en uppfattning om seder, som användes flitigt av samhällets överklasser. Vapenskölden berättar om inflytandet från medeltida kontaktnät i Finland. Även om materialet är bristfälligt är dess betydelse som källmaterial för historisk forskning obestridligt.

ABSTRACT

Depictions of Medieval Stained Glass Coats of Arms in Early Modern History Documents

Images of saints predominate in medieval stained-glass motifs. As the period came to an end, however, coats of arms motifs also started to gain some popularity. In Finland, there are only a few remaining stained-glass windows dating from the Middle Ages—and one of them displays a coat of arms.

Although now lost, these coats of arms depicted on stained glass appear in pictorial sources (drawings) dating from expeditions made in the 1670s and mid-1700s. This article discusses 32 drawings from a total of eleven churches.

The main point of departure for this article rests on the strength of these materials as evidence. What kinds of conclusions can we draw from the documentary materials on stained glass coats of arms not only as a phenomenon but also its reach? Additionally, what is the significance of these drawings as historical source material? The article aims to present the abovementioned stained-glass coats of arms, their locations, or related actors, and to critically evaluate the information they offer for historical research.

According to the drawings, only some of the medieval churches had coats of arms painted on glass. This may be due to the fact that some church buildings were never completed. While the stained-glass coats of arms may be associated with the completion of a church building or its interior, these windows with heraldic images may have also been later donations. The descriptive material available about medieval stained-glass coats of arms today provides researchers with valuable information on a widespread custom among the upper classes of society. The coats of arms can also be used to trace the medieval contact networks and spheres of influence in the area of present-day Finland. Although the material is unquestionably meager, its importance as source material for historical research cannot be denied.

Liite 1. Lasimaalausvaakunat ja kohdekirkot Elias Brennerin sekä Søren Abildgaardin kuvaamina.

KIRKKO JA AJOITUS ¹	LASIMAALAUVAAKUNAT
Espoo 1485–1490	Maunu III Särkilahti (Magnus Nicolai), piispana 1489–1500.
Höllola 1495–1510	Maunu III Särkilahti (Magnus Nicolai), piispana 1489–1500. Erik Axelsson Tott, Turun linnanpäällikkönä 1450–1452. Knut Posse, valtaneuvos, Viipurin linnanpäällikkö, Hämeen linnanpäällikkö, Kastelholman linnanpäällikkö. Sigfrid Olavi, Turun kaniikki ja kirkkoherra (1479), arkkiteini (1485–1493). Konrad (Conradus) Bitz, piispana 1460–1489. Arvid Olofsson, asemies. Margareta Molteke, kuollut 1413, Krister Nilsson Vasa 1. vaimo. Paul Scheele, mm. tuomiorovasti 1513–1516.
Lemu 1460–1480	Erik Axelsson Tott, Turun linnanpäällikkönä 1450–1452. Tuntematon vaakuna. Tuntematon vaakuna.
Lohja 1470–1490	Tönne Eriksson Tott, Raaseporin käskynhaltijan 1490–1513.
Maaria (Räntämäki) 1440–1450	Fincke-suvun vaakuna Olavi Maununpojan (Olaus Magni), piispana 1450–1460. (myös Abildgaard)
Masku 1490–1510	Valtaneuvos 1488–1520 Claes Henriksson Hornin. Turun kaniikki 1457, tuomiorovasti 1460–1465 Henricus Fresen.
Nousiainen 1420-luku	Rälssisuku Djäkn (Lydekenpoikien suku) vaakuna. (myös Abildgaard) Tuntematon vaakuna. (Abildgaard) Tuntematon vaakuna. (Abildgaard)
Pernaja 1435–1445	Maunu Olavinpoika Tavast (Magnus Olai Tavast), piispana 1412–1450. Krummedike-suvun vaakuna. Mahdollisesti Margareta Krummedike, kuollut 1451, Krister Nilsson Vasa 2. vaimo. Tuntematon vaakuna.
Porvoo 1440–1450	Boije-suvun vaakuna
Pyhtää n.1460	Maunu Olavinpoika Tavast (Magnus Olai Tavast), piispana 1412–1450. Jakob Olofsson Skytte, kirkkoherrana 1455–1478. Tuntematon vaakuna. Sparre-suvun vaakuna Erik Axelsson Tott. Turun linnanpäällikkönä 1450–1452.
Raisio 1500–1520	Tuntematon vaakuna

1 Kivikirkkojen ajoitus Hiekkänen 2007.

Viitteet

- 1 Tämä artikkeli pohjautuu kirjoittajan pitämään esitelmään ”Keskiajan lasimaalausvaakunat muistamisen keinona” *Dies Medievals* -konferenssissa Turussa 11.3.2022.
- 2 Lasimaalaus on nykyään osa Kansallismuseon kokoelmia numerolla KM 4419:4.
- 3 Hiekkänen 2007, s. 24–29.
- 4 Veinio 2020.
- 5 Pernajan kirkon pohjoisen sivulaivan idänpuoleiseen ikkunaan on kiinnitetty ”Hans Larsson 1571 Isnäs” -lasimaalaus, ks. Utterström 1989, s. 23. Pernajan kirkon ikkunoissa on ollut Elias Brennerin kuvaamana lasimaalausvaakunoita. Siellä on ehkä ollut 1500-luvulla Hans Larsson Isnäsin vaakunaa kuvannut lasimaalaus. Lasimaalaukseen kuuluva fragmentti löydettiin vuoden 1938 kaivauksissa. Nykyisin tämä fragmentti on liitetty osaksi Salomon Wuorion 1938 tekemää replikkaa. Myös Raision kirkon kuori-ikkunaa koristaa tänä päivänä lasimaalauskompositio, joka muodostuu kirkon alkuperäisistä maalauksista tehdyistä kopioista.
- 6 Matikkala 2011, s. 10.
- 7 Qviström 2020, s. 75.
- 8 Ringbom 1995, s. 1–34.
- 9 Nordman 1934, s. 25. Abildgaardista myöhemmin: Kalleklev 2020.
- 10 <https://samlinger.natmus.dk/> Luettu 21.12.2022.
- 11 <https://heraldica.narc.fi/> Luettu 10.8.2022
- 12 <https://fho.sls.fi/uppslagsord/12826/antikvitetskollegium/> Luettu 10.8.2022; Aspelin 1896, s. 17.
- 13 Tarkiainen 2000.
- 14 Aspelin 1896, s. 18–22.
- 15 Aspelin 1896, s. 30–31.
- 16 Ringbom 1995, s. 4.
- 17 Ringbom 1995, s. 6–7; Aspelin 1896, s. 32. Brennerin omat muistiinpanot retkistä löytyvät sekä Aspelinin (1896, s. 164–166) että Ringbomin (1995, s. 3–4) teksteistä.
- 18 Alkuperäisiä Brennerin piirroksia ei kuitenkaan ole säilynyt, vaan säilyneet kappaleet ovat alkuperäispiirroksista tehtyjä kopioita. Rinne 1938, s. 181. Yhdestä näistä kopioista on vuonna 1882 kopioinut Reinhold Hausen ja se on julkaistu nimellä *Afbildningar af vapensköldar firdom uppsatta i Finlands kyrkor*.
- 19 Aspelin 1896, s. 32.
- 20 Aspelin 1896, s. 33–36 mainitsee mahdollisuuden, että esimerkiksi Johan Peringskiöld olisi käyttänyt Brennerin piirroksia teoksissaan.
- 21 Rinne 1938, s. 180.
- 22 Nordman 1934, s. 25–26.
- 23 Teksti ”Kopieret efter Elias Brenner: Gamble Monumenter i Stoor Förstendömet Finnlandh, tegnet o. 1671-72, i Antikvitetsarkivet i Stockholm.” on merkitty kahteen Hollolan (DMR-56341 ja DMR- 54621, NMD) maalauksia kuvaavaan sekä Pyhtään (DMR-56124, NMD) ja Pernajan (DMR-53894, NMD) vaakunoita kuvaaviin piirroksiin.
- 24 Veinio 2020.
- 25 Nordman 1964, s. 263–266; Riska 1972, s. 109.

- 26 Artikkelia kirjoittaessani käytössäni on ollut *Kungliga biblioteketin* hallussa olevan *Gamble Monumenter I Stoor-Förstendömet Finlandh affrijtade Anno 1671 och 672 aff Elia Brennero Ostrobothniensi* -teoksen (Brenner, Elias 1671–1672. KB ms. F. 1 4 a, KB) vaakunapiirroksia sisältävistä sivuista otetut valokuvat.
- 27 Artikkelia kirjoittaessani käytössäni on ollut Tanskan kansallismuseon digitoidussa aineistossa olevat kuvat vaakunapiirroksista. Aineiston id:t ovat DMR-53506, DMR-53894, DMR-54621, DMR-55003, DMR-56124, DMR-56341, DMR-57071 ja DMR-57988, NMD.
- 28 Brennerin piirroslehden yläosassa lukee ”i Räntämäki Kyrkia fönster vid Åbo”. Tämä viittaa yksiselitteisesti kuvien liittyvän Maarian eli Räntämäen ikkunoihin.
- 29 Piirroslehden DMR-53506, NMD alareunassa lukee ”Udi S. Mariæ Kirke i Rendamecki strax uden for Abo i Finland.”
- 30 Kaaring & Jürgensen 2013, s. 2770–2771.
- 31 Sekä Brennerin lasimaalausvaakunassa että Kalannin seinämaalauksessa on esitetty ns. mitra pretiosa eli hyvin koristeellinen mitra.
- 32 Artikkelin kirjoittaja on tutkinut aineistoa osana pro gradu -tutkielmaansa sekä valmisteilla olevan väitöskirjatyönsä yhteydessä.
- 33 Riska (1990, s. 196.) ehdottaa lasimaalausvaakunan sijainneen jossakin kuorin ikkunassa.
- 34 Tuhkanen 2005, s. 9–15 ja s. 84–85. Tuhkanen tulkitsee Pernajan kuvan olevan mahdollisesti lahjoittajafiguuri. Monille keskiajan lahjoittajakuville tunnusomaista on lahjoittajan esiintyminen osana kuvaa esim. polvistuneena tai anovana. Lahjoittajan henkilöllisyyttä kuvattiin keskiajalla useimmiten vaakunan avulla.
- 35 Raison kirkossa oli useita pyhimyslasimaalauksia. Museokokoelmissa KM 4419:1–5 sisältävät mm. lasimaalaukset joissa kuvataan Pyhä Martinus sekä Apostoli Simeon.
- 36 Myös Pyhtään kirkossa on Maunu Olavinpoika Tavastin vaakuna. Vaakunoissa on pieniä eroja. Pyhtään vaakunakilpeä ympäröi aaltomainen koristenauha ja Pernajan vaakunakilpeä ympäröi kolme puoliruusumaisen muotoista koristetta.
- 37 Jakob Olofsson Skytten äiti oli ilmeisesti piispa Maunu Olavinpoika Tavastin sisar. Kasurinen 2011, s. 6.
- 38 Piirroksen on kirjoitettu ”Paa et Vindue i Nausis Kierke udi Finland 2. Mile fra Abo.” Kooltaan piirros on 19 x 25 cm. DMR-57071, NMD.
- 39 Piirroksen on kirjoitettu ”Paa et Vindue i Nausis Kierke udi Finland 2. Mile fra Abo.” Myös tämän piirroksen koko on 19 x 25 cm”. DMR-57988, NMD.
- 40 Brenner on kuvannut myös kirkon holveihin, interiööriin sekä esineistöön maalattuja vaakunoita. <https://www.arkkihiippakunta.fi/tietoa-hiippakunnasta/turun-piispa/turun-piispat-katolisuuden-aika/> luettu 14.8.2022.
- 41 Veinio 2022.
- 42 Nordman 1964, s. 264.
- 43 af Hällström 1964, s. 43–44.

Lähteet

Arkistot

Ruotsin kansalliskirjasto (Kungliga biblioteket, KB), Tukholma

Kungliga bibliotekets handskriftssamling

KB ms. F. 1 4 a

Gamble Monumenter I Stoor-Förstendömet Finlandh affrijtade

Anno 1671 och 672 aff Elia Brennero Ostrobothniensi

Tanskan kansallismuseo (Nationalmuseet, Danmark, NMD), Kööpenhamina

Antikvarisk-Topografisk Arkiv

Painamattomat lähteet

Veinio, Joanna 2020. *Suomen keskiajan lasimaalaukset: hajonneina varastossa ja melkein ehjinä ikkunoissa*. Pro gradu. Arkeologia, Helsingin yliopisto.

Verkkolähteet

<https://fho.sls.fi/uppslagsord/12826/antikvitetskollegium/> Luettu 14.8.2022.

<https://www.arkkihiippakunta.fi/tietoa-hiippakunnasta/turun-piispa/turun-piispat-katolisuuden-aika/> Luettu 14.8.2022.

Kalleklev, Katrine 2020. Søren Abildgaard. *Store norske leksikon*. https://snl.no/S%C3%B8ren_Abildgaard Luettu 19.12.2022.

Tarkiainen, Kari 2000. Brenner, Elias. *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002463> Luettu 19.12.2022.

Kirjallisuus

Aspelin, Eliel 1896. *Elias Brenner. Tutkija ja taitelija Kaarlein ajalta*. Otava Oy, Helsinki.

Gottlund, Carl Axel 1831. *Otawa eli suomalaisia huvituksia 1*. Tukholma.

Hausen, Reinhold 1882. *Afbildningar af vapensköldar fordom uppsatta i Finlands kyrkor. Efter en gammal handteckning I tryck utgifna af R. Hausen. Helsingfors*. <https://digi.kirjastot.fi/items/show/125128>

Hiekkanen, Markus 2007. *Suomen keskiajan kivikirkot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1117. Suomalaisen Kirjallisuuden seura, Helsinki.

Hiekkanen, Markus 2006. Suomen lasimaalaukset keskiajalta Isonvihan loppuun asti. *Suomalaisia lasimaalauksia*, s. 11–19. Toim. Kaisa Koivisto. Suomen lasimuseo.

Hiekkanen, Markus 2005. Lasimaalaukset Suomen keskiajan kirkoissa – sirpaleita maassa ja ehjiä ikkunoissa. *SKAS 4/2005*, s. 18–40.

af Hällström, Olof 1964. *Pohjan Pyhän Marian kirkko*. Trykeri- & Tidnings Ab, Porvoo.

Kaaring, D. B. & Jürgensen, M. 2013. Pårup, Næsbyhoved Broby, Næsby, Korup, Uubberud. *Danmarks Kirker* Vol. IX No. 27. Syddansk Universitetsforlag, Odense.

Kasurinen, Kai 2011. Pyhtään keskiaikaisen kirkon vaiheita. *Kirkkopalvelija* 2/2011, s. 6–7.

Matikkala, Antti & Brummer, Wilhelm (toim.) 2011. *Henkilö- ja sukuvaakunat Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1323. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.

Nordman, C.A. 1964. Mittelalterliche Glasmalereien in Finnland. *Glasmalereien des Mittelalters in Scandinavien. Corpus Vitrearum Medii Aevi Skandinavien*. Toim. Aron Andersson ja Johnny Roosval. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, Stockholm, s. 255–282.

Nordman, C.A. 1934. Sören Abildgaards teckningar från Finland. *Suomen museo: Suomen muinaismuistoyhdistyksen kuukausilehti = Finskt museum: Finska fornminnesföreningens månadsblad*, 41 (1934), s. 25–31.

Qviström, Linda 2020. *Rum utan utsikt. Fönster och ljus i medeltida byggnader*. Stockholm Studies in Archaeology 77. Stockholms universitet.

Rinne, Juhani 1938. Elias Brennerin ja Sören Abildgaardin piirustukset Suomen kirkollisista muistomerkeistä. *Historiallinen arkisto* XLIV, s. 177–197.

Ringbom, Åsa 1995. Elias Brenners finska fornminnesinventerin. *Iconographisk Post* 3, s. 1–34.

Riska, Tove 1990. Kirkon sisustus, maalauskoristelu ja irtaimisto. *Lohjan kirkko. Rakennushistoria, maalaukset ja sisustus*, s. 127–282. Lohjan Seurakunta, Lohja.

Riska, Tove 1972. *Suomen kirkot: Finlands kyrkor 6. Naantalin rovastikunta*. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki.

Tuhkanen, Tuija 2005. ”*In memoriam sui et suorum posuit*”: lahjoittajien muistokuvat Suomen kirkoissa 1400-luvulta. Åbo Akademis förlag, Åbo Akademi.

Utterström, Anita 1989. *Pernå Kyrka / Pernajan kirkko*. Trykeri- & Tidnings Ab., Porvoo.

Veinio, Joanna 2022. Uuden ajan alun lasimaalausvaakunat perheen, sosiaalisen aseman sekä muistamisen keinoina. *Mirator* 22:1 (2022), s. 59–71.